

ТОРГОВО-ПІДПРИЄМНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВЕЛИКИХ ЦЕРКОВНИХ ВЛАСНИКІВ ГАЛИЧИНИ В ОСТАННІЙ ТРЕТИНІ XVIII СТОЛІТТЯ

Людмила ПОНОМАРЕНКО (м. Кіровоград)

У пропонованій статті на основі архівних джерел досліджується торгово-підприємницька діяльність великих церковних власників Галичини.

Ключові слова: церковні власники, торгово-підприємницька діяльність, промисли.

On the basis of archival documents a trading and enterprising activity of great church owners of Halychyna is considered in the article.

Key words: church proprietors, trade-enterprise activity, trades.

В останній третині XVIII ст. практично всі господарства великих церковних феодалів були залучені до ринкових відносин. Вони торгували продукцією землеробства, тваринництва, спиртними напоями, виробами промислових підприємств.

У статті робиться спроба вивчити основні тенденції торгово-підприємницької діяльності духовних феодалів, галузі товарного виробництва, їхню роль та місце в соціально-економічному розвитку великих церковних володінь.

Ця тема певною мірою вивчалася в історичній літературі. Більшість праць, які побачили світ у другій половині XIX–XX століттях і розкривали загальний економічний стан Галичини кінця XVIII століття, торкалися також соціально-економічного становища церкви [27; 28; 31]. Крім того, вивчення соціально-економічного становища католицької церкви було предметом дослідження польських істориків [29; 30].

Джерельну базу статті становлять законодавчі акти Австрійського уряду – Йосифінська метрика 1786–1788 років і податкові фассії 1789 року, господарська документація маєтків, інвентарні описи володінь львівського римо-католицького архієпископа, капітулу, монастиря домініканців, перемишльського єпископа та греко-католицького єпископа.

Одним з головних товарів у маєтках львівського монастиря домініканців, львівського архієпископа й частково капітулу було зерно як у

чистому вигляді, так і переробленому на горілку й пиво. На ринок вивозили майже всі види оброблюваних культур. Але переважно були пшениця, жито, ячмінь та гречка. Ринок збуту в цей період був досить різноманітним. У джерелах указано, що надлишки урожаю возили продавати в Сокіл, Лопатин, Радехів, а також у такі торгові центри, як Львів і Броди [2, арк. 12, 13]. Архівні документи свідчать про те, що торгівля такого роду товаром мала тенденцію до збільшення. Так, у фільварку Мильчиці (1795 р.) за продаж зернових та інших сільськогосподарських продуктів отримали 854 злотих, 1796 р. – 1819 злотих. Подальші роки також принесли значну суму за реалізацію провіанту: 1797 р. – 1712 злотих, 1798 р. – 1972 [3, арк. 13]. В окремих фільварках, таких, як Жовтянецький і Батиївський, питома вага реалізованого таким чином урожаю в кінці 70-х – поч. 80-х рр. досягала 40 %.

Церковні феодали збували зерно й своїм селянам, особливо в неврожайні роки і навесні, коли у них закінчувалися власні запаси. Офіційно такий продаж уважався “допомогою”. Проте, і феодал не залишався без доходу. Здійснення такої “допомоги” ми можемо простежити за маєтком львівського монастиря домініканців, але практикувалася вона і в інших маєтностях. Так, навесні 1786 і 1787 рр., коли в Галичині був голод, у шести селищах названого володіння реалізовано 63 корці гречки, 35 – ячменю і 135 – вівса, разом 233 корці. Причому з власних запасів виділено тільки 102 корці вівса і 7 – гречки. Решта зерна куплена за 2402 злотих [22, арк. 1–20]. Ціни на зерно підтверджують той факт, що така операція обіцяла вигоду монастирю. Так, ячмінь і гречка купувалися в основному за ціною 14 флоринів за корець, а продавалися з націнкою в 15 гроша. В результаті такого “підприємництва” 1786 р. реалізували продукції на суму 2410 злотих, оскільки у всіх селах без зерна опинилася велика кількість селян. 1787 р. продано значно менше, але за вищими цінами. Однак, корець гречки коштував уже 15 флоринів, а вівса – 8. Чистого прибутку від цієї операції передбачалося отримати 642 злотих [22, арк. 1–20]. Проте, дійсну суму за документами встановити неможливо, тому що селяни не мали змоги відразу віддати гроші, а в результаті – набігала значна пеня.

Джерелом надходження грошей була й торгівля сіном. Певна кількість збираного сіна залишалася на фільварку для відгодівлі худоби й коней. Решта врожаю реалізовувалася поза маєтком. Наприклад, у фільварку Батиїв (1779 р.) для внутрішніх потреб залишили 7 стогів 18 сажнів сіна, продали в Лопатині на ринку сажень, а півтора – реалізували селянам [2, арк. 11–14]. У цьому фільварку невелика кількість сіна використана як товар. Зате в Мильчицях (1796 р.) із зібраних 24 сажнів сіна продали 10, а 14 – залишили для господарства. Необхідно відзначити, що ціни на сіно були високими. Із 10-ти проданих сажнів сіна за два – отримали 108 злотих, а за інше – 400 [3, арк. 11–12]. Відомості за наступні роки свідчать про те,

що реалізація сіна в маєтку львівського капітулу не була епізодичним фактом. Так, 1797 р. грошова сума від збуту сіна склала 640 злотих. 1798 р. продано 4 хури сіна за 35 злотих. Зате наступного року реалізація сіна знову збільшилася. Касою капітулу було отримано вже 1101 злотий, притому, що ринкові ціни впали до 20–30 злотих за сажень [3, арк. 2–4]. Аналогічним чином відбувалася реалізація сіна і в маєтку львівського монастиря домініканців. Велика частина отриманого сіна продавалася на ринку. Так, із фільварку Борки 1777 р. реалізували 2 сажні сіна, отримавши 80 злотих. У сумаріях трьох фільварків за 1785 р. указано, що на власні потреби використали 164 сажні, а інші – 990 сажнів продали. Із Зарудців 1792 р. також реалізували 17 сажнів сіна за 560 злотих [22, арк. 22]. Як бачимо, продаж сіна був постійним та стабільним джерелом грошових доходів у маєтках великих церковних феодалів.

Культивування технічних культур у власному господарстві, а також натуральна данина готовою сировиною давали можливість церковним феодалам постійно торгувати пряжею й полотном. На фільварках залишалася невелика кількість готової продукції, основна її частина йшла на ринок. Так, із Батієва продано в Бродах (1779 р.) 4 полсетка полотна за ціною 20 злотих, за що отримано 80 злотих [2, арк. 12]. В окремих маєтках весь прихід полотна йшов на продаж. Наприклад, у Жовтянецькому фільварку отримали 3 полсетка 391 аршина льняного й один полсеток конопляного. Усе полотно 1786 р. повністю надійшло в торгівлю. На ринку продавалася й пряжа, про що й свідчать документи. Так, за прядиво із фільварку Мильчиці 1796 р. виручили 354 злотих [3, арк. 2]. Таким чином, проаналізовані документи свідчать про те, що культивування технічних культур у великих церковних володіннях мало товарне призначення й було одним із напрямків підприємницької діяльності духовних феодалів.

Тваринництво у великих маєтках також розвивалося з орієнтацією на ринок. У маєтностях утримувалося до 20–30 голів молодняка великої й дрібної рогатої худоби, що уможливлювало забезпечувати господарство м'ясом, а деяку частину й продавати на ринку. Так, із Перегінського фільварку 1779 р. реалізували 11 голів, а із Жовтянецького (1785 р.) – продали 40 за 207 злотих [20, арк. 14]. З цього ж фільварку 1786 р. реалізували 7 свиней за 83 злотих [20, арк. 14]. Продавали на ринку робочих биків і волів. Так, із Перегінська 1770 р. реалізовано 4 воли за 500 злотих. Крім того, 609 злотих отримали за проданих 87 овець [8, арк. 3–4]. У маєтку греко-католицького єпископа торгували також кіньми. Причому, породисті коштували дуже дорого. Тільки за одного коня виручили 220 злотих [5, арк. 13].

Збували на ринку й надлишки продуктів харчування. Так, на фільварку Батіїв (1778–1779 рр.) отримано 10 бочок сиру й 11 фасок масла. З них 7 бочок сиру й 8 фасок масла продали, а інше використали всередині маєтку.

У Жовтянецьком фільварку (1795–1996 рр.) дохід молочних продуктів становив 7 фасок 4 гарнця масла й 7 бочок 11 гарнців сиру. З них – одна фаска 4 гарнці масла й 11 гарнців сиру були віддані в ординаторію: для їдальні, адміністратора, челяді, а решта – реалізована на ринку за 144 злотих [2, арк. 11]. Документи, у яких зафіксовані дані про прихід і витрату продуктів на фільварку Мильчиці свідчать також про те, що частина їх вивозилася на ринок. Так, 1797 р. продано 3 бочки сиру й фаска на суму 70 злотих, а наступного року масла реалізовано вже на 305 злотих [3, арк. 2–3]. У маєтку така тенденція зберігалася й надалі.

Окрім масла й сиру, продавали ще бринзу, сало, жир. Попит на ринку мали шкіри великої і дрібної рогатої худоби та овець. З них ремісники шили кожухи, шапки для основної маси населення, за винятком багатой верхівки. Тому на фільварках для обслуговувального персоналу залишалася мінімальна кількість сировини, а інше – продавалося. Так, у Батієві із отриманих 1778 р. 16 шкір 9 продали, а інше використали для потреб маєтку. Із Жовтянець (1795–1796 рр.) реалізовано 8 баранячих і 2 козині шкури. З цього ж фільварку вивезли на ринок усе отримане за рік сукно в кількості 41 аршина, а також 60 рун вовни. За весь товар виручили 150 злотих [20, арк. 11]. Таким чином, реалізація продукції тваринництва у вигляді продовольства, шкур, сукна, вовни, робочої худоби в основному була орієнтована на внутрішній ринок.

У маєтках духовних феодалів значне місце відводилося всіляким промислам, які були постійним джерелом грошових надходжень. Одним з перших у підприємницькій діяльності як світських, так і церковних феодалів було виготовлення й реалізація алкогольних напоїв, чому сприяла достатня сировинна база, наявне монопольне право пропінації в досліджуваних володіннях. Проте, уряд Австрії дещо обмежив свавілля феодалів і в цій сфері, встановивши 1775 р. податок на виробництво спиртних напоїв (від гарнця 6 крейцерів). Крім того, була ліквідована горілчана монополія, заборонялось орендарям давати горілку в кредит [31, с. 163–170]. За задумами уряду ці заходи повинні були привести до здорожчання спиртних напоїв і зменшення пияцтва. Але, як свідчать документи, ці ухвали виявилися малоефективними. Винокуріння й надалі залишалося однією із головних статей доходу у володіннях церковних феодалів. Спиртні напої вироблялися на винницях, броварнях, горжельнях і реалізовувалися через систему численних шинків, які були в кожному населеному пункті. Частина таких закладів передавалася в оренду, проте, переважна більшість перебувала у власному користуванні. Так, тільки в Бжозовському ключі перемишльського єпископа на 7 селищ налічувалося 5 броварен і 14 шинків. У них (1771 р.) було виготовлено й продано горілки і пива на суму 25100 злотих [30; с. 167]. На солідну основу поставлено виробництво алкогольних напоїв і в маєтку львівського монастиря

домініканців, про що свідчить діяльність двох горжелен – Борецької і Зарудецької. Так, із Зарудців 1789 р. реалізували 1680 гарнців горілки на 9483 злотих і 445 гарнців меду на 1042 злотих. У шинку продавали й тютюн, незважаючи на церковні заборони куріння. За 1789 р. його було реалізовано 17447 пачок на суму в 1171 злотих. Причому, за 1000 пачок монастир платив постачальникові 60 злотих, а збував уже по 66 [25, арк. 1–6]. У наступні роки виготовлення й продаж спиртних напоїв і надалі давали великі доходи. Так, на Борецькій і Зарудецькій горжельнях за 1792 р. перероблено 384 корці зерна, в основному жита. З цієї кількості виготовлено 12111 кварт горілки і 2676 кварт пива [22, арк. 21]. Майже вся продукція, за винятком 1367 кварта горілки, залишеної в “магазині”, надійшла в продаж. Пиво реалізовувалося за ціною 3 гроша за кварту, а горілка, залежно від якості, по одному флоріну 2 гроша й одному флоріну 10 грошей. Виручки передбачалося отримати 10276 злотих при витратах на виробництво в 1987 злотих [22, арк. 21]. Названі цифри якнайкраще свідчать про високу рентабельність винокуріння.

Звичайно, такі торгові операції обіцяли вигоду духовному феодалові, тому що в окремих фільварках близько 10% зерна перероблялося на горілку й пиво. Але відмічена одна деталь: чим вищий відсоток проданого зерна, тим нижча його переробка й навпаки. Церковним феодалам було вигідно продавати зерно високої якості, а купувати – нижчої для горілчаного промислу, що давало подвійний прибуток. Частину грошей отримували від реалізації зерна за високими цінами. У той же час куплена другорядна сировина за допомогою перегонки давала ще більші суми в скарбницю церковного феодала.

Великі доходи давала ця галузь і в маєтку львівського капітулу. Так, пропінання в Мильчицях за 1796–1797 р. склала 2623 злотих, з яких 525 злотих витрачено на закупівлю ячменю, пшениці, дріжджів сплачено за роботу винареві й “шинкареві”, отже, чистий прибуток становив 2088 злотих [3, арк. 1]. Крім того, у Мильчицях на броварні спеціально відгодовували свиней для продажу. Так, 1795 р. було куплено 35 свиней на суму 664 злотих, а 1796 р. куплено 27, за яких заплатили 348 злотих [3, арк. 7]. Такі операції при дешевих кормах приносили значні кошти. Як бачимо, горілчаний промисел практично для всіх великих духовних феодалів був золотим дном в грошових надходженнях. Крім того, за допомогою продажу алкогольних напоїв перекачувалися гроші з кишені селянина в скарбницю маєтків, ще більше підсилюючи їхню економічну залежність.

Підприємствами, які давали певний дохід, були й млини. На них за часів Речі Посполитою також поширювалося баналітетне право феодалів, яке виражалося в обов'язковому помелі зерна селянами. Австрійська монархія ліквідувала примус на помел борошна, зате із селян стали збирати

по 15 крейцерів на млин і 1/16 частини зібраного зерна [28; с. 83]. Млини часто віддавалися в оренду, тоді феодал отримував тільки грошову плату. Якщо вони використовувалися у власному господарстві, то слугували додатковим джерелом надходження зерна й борошна, відданими за помел. Млини були в кожному селищі, іноді їх було навіть декілька. Часто вони розміщувалися на берегах річок або ставків і були цілим господарським комплексом, куди входили комори, пекарня, приміщення для утримування худоби й птахів, власне млин. Про вигідність такого виду підприємств свідчить їхня кількість в маєтках церковних феодалів. Так, у Давидові (львівського монастиря домініканців) налічувалися 3 млини. А в с. Борки були 4, дохід від яких 1790 р. склав 2824 злотих [21, арк. 24]. В інших маєтках духовних феодалів кількість млинів також досягало декількох десятків. Лише в Бжозовському ключі перемишльського єпископа їх налічувалося 10, з яких 4 – були в Старій Весі [30, с. 183]. На жаль, ми не маємо у своєму розпорядженні детальних даних про діяльність цих підприємств. Проте, деякі джерела свідчать про нові явища у функціонуванні цих підприємств. Якщо за встановленою системою мірошник був чиншовиком із визначеними відробітками, то із часом і в цю сферу також проникає використання найманої праці. Так, мірошник с. Зарудці наймався двором за плату в 40 злотих. Крім того, йому видавали 2 пари “бот” і 15 полсетків конопляного полотна. Усе це вказує на прагнення феодалів здійснити повний контроль і максимально отримувати користь від цих підприємств.

Отже, усі промисли, раніше засновані на монопольних і баналітетних правах, в умовах розширення товарно-грошових відносин й надалі давали значні доходи, але вже від вільного підприємництва й торгівлі на ринку.

У цих церковних володіннях були великі лісові масиви, відповідно, важлива роль відводилася лісовим промислам. Ліси склалися переважно із змішаних порід, у горах - в основному із хвойних. Тут росли клен, бук, дуб, смерека. Документи Йосифінської метрики дають змогу визначити площу лісових угідь і кількість деревини в них. За зазначеними матеріалами щорічний приріст становив десятки тисяч сажнів. Так, у маєтку львівського архієпископа обсяг товарного лісу обчислювався в 14214 сажнів, з яких 9151 сажнів переважно твердих порід (дуб, бук) [26, арк. 1–10]. Значним був приріст лісу і в інших володіннях церковних феодалів. Так, в угіддях львівського монастиря домініканців збільшення деревини налічувалося в 12850 сажнів щорічно, з яких 11270 складали тверді породи. Найбільш значні запаси лісоматеріалу були в лісах с. Зарудці, які щорічно збільшувалися на 6468 сажнів. Не поступався своїми лісовими багатствами й уніатський єпископ, у маєтку якого річний приріст лісу ставив 11360 сажнів, зокрема, у Перегінському – 4358 сажнів [11, арк. 1–10].

Як уже наголошувалося, ліс перебував під пильною увагою як власника, так й австрійської держави. Наскільки важливим було лісове господарство для церковних феодалів, свідчать інструкції лісничим й орендні контракти. Так, в інструкції Перегінському лісничому скрупульозно перераховувалися всі його обов'язки, суть яких зводилася до жорсткого контролю за обліком і витратою деревини, дотриманням правил ведення лісового господарства [11, арк. 1–2]. Ліси в більшості випадків не входили у сферу діяльності орендаря. Проте, йому надавалося право використовувати в обмежених розмірах дрова. Так, при віддачі в посесію Перегінська указувалося, що орендар може взяти тільки 300 хур дров [12, арк. 2]. Для опалювання житлових приміщень, а також для роботи “цегельні” у цьому володінні дрова ще й прикуповувалися, що свідчить про збереження товарного лісу, який був у достатній кількості.

Яким же чином використовувалися лісові багатства духовних феодалів. На жаль, ми не маємо у своєму розпорядженні достатньої кількості документів, що уможливають проаналізувати повною мірою діяльність у цій сфері. Наявні фрагментарні джерела все ж таки дають певні відомості про реалізацію деревини. Як правило, якісний ліс йшов на будівництво, оцінювався він досить високо. Так, за 5 дубових підвалин, придбаних для фільварку Батіїв, заплатили 210 злотих. Менш якісна деревина, всілякі відходи використовувалися для опалювання приміщень, промислових підприємств. Таку деревину реалізували з лісів львівського монастиря домініканців, що слугувало ще одним джерелом надходження грошей. Так, 1778 р. із фільварку Борки продано 3 хури дров за 26 злотих. 1790 р. прибуток від реалізації дров у домінії Зарудці склав 309 злотих. Зате на заготівлю 3368 сажнів лісу витратили 6736 злотих [22, арк. 24]. Судячи з усього сказаного, це був будівельний матеріал. Його реалізація нам невідома, хоча ми можемо припустити, що виручка повинна перекрити витрати, виходячи з високих цін на ринку. У маєтку перемишльського єпископа була лісопилка, де оброблялися тесові колоди й виготовлявся покрівельний матеріал – гонт. Обслуговували їх селяни, яким визначалася відробіткова повинність із заготівлі й перевезення матеріалу та готових виробів [29, с. 654].

Зрозуміло, ліси церковних феодалів не тільки постачали паливо й лісоматеріал для власного господарства. Вони забезпечували ще й грошові надходження від виготовлення й продажу будівельної деревини й дров.

Важливою галуззю підприємницької діяльності церковних феодалів було виготовлення цегли. Розбудова міст вимагала все більшої кількості будівельного матеріалу, що не обійшло увагу духівництва. За наявними даними, такі підприємства перебували у маєтку львівського греко-католицького єпископа й перемишльського римо-католицького єпископа. Особливо широко цей промисел був розвинений в маєтку уніатського

владики, де налічувалося 3 “цегельні”: одна – на території юридики Стадовської, а дві – у Перегінському. Перша “цегельня” відзначалася невеликими розмірами. У джерелах указано, що річного доходу вона давала 800 злотих, а витрати на виробництво обчислювалося 500 злотими [6, арк. 2]. Таким чином, тільки 300 злотих чистого прибутку надходило в скарбницю єпископа. Зате Перегінські “цегельні” були досить солідним підприємством. З’ясувати процес виробництва дають змогу книги обліку працівників та кількості виготовленої цегли за 1785–1788 рр. “Цегельні” іменувалися як Верхня і Нижня. Кожна з них мала по 2 печі для випалення цегли, які розміщувалися під навісом з витяжками. Цеглу робили на спеціальних столах, а потім перевозили в печі. Тут же містилися площі для зберігання готової продукції і дров. Крім того, на території підприємств були приміщення для утримання биків або коней, інші допоміжні прибудови. Робота на “цегельнях” мала сезонний характер. Цеглу виготовляли, починаючи з травня й закінчували жовтнем-листопадом. Але заготівля глини здійснювалася вже з квітня.

На Перегінських “цегельнях” мав місце розподіл праці, що свідчило про зачатки мануфактурних рис. Весь обслуговуючий персонал можна умовно розділити на три групи: робочі люди, майстри, фурмани.

Робочі люди займалися некваліфікованою працею. Вони заготовляли глину, опалювали печі, рубали дрова, очищали майданчики від сміття й виконували всяку іншу роботу, яка могла з’явитися на підприємстві. На постійній роботі в кожній “цегельні” щодня перебували 10–15 осіб. Іноді залучали на поденну роботу додатково, особливо в літні місяці. Тривалість трудового тижня була різною, проте в середньому на кожній операції від 1 до 6 днів. А оскільки працівники впродовж цього строку виконували різні завдання, то практично весь час вони були зайняті на підприємстві. Звідси – і кількість робочих днів досягало значних цифр. Так, тільки за червень 1785 р. вони відпрацювали 408 днів. За сезон налічувалося 886 днів. 1787 р. кількість відпрацьованих днів для цієї категорії робочих збільшилася до 1142. 1788 р. тільки на одній “цегельні” кількість зайнятих днів склала 810 [14, арк. 1–92]. Отже, навантаження на робочих людей за зазначені роки збільшилося майже удвічі при їхньому незмінному складі, оскільки поденників залучали мало. Оплата за виконану роботу проводилася в кінці тижня згідно з тарифом. Так, на заготівлі глини один день оцінювався в 23–25 гроша. Причому, постійним робітникам платили за максимальним тарифом, а поденним – за мінімальним. Топка печей оплачувалася в 15 грошей за день або ніч роботи [15, арк. 1–16]. Сумарна кількість коштів, виплачених працівникам у 1785 р., становила 778 злотих, 1787 р. – 967 злотих, 1788 р. (одна “цегельня”) – 1157 злотих [14, арк. 1–92]. Як бачимо, збільшення кількості робочих днів значно перевищувало зарплату, що свідчить про посилення експлуатації на підприємстві.

Категорія майстрових людей відзначалася вищою кваліфікацією, чому сприяв розподіл праці. Печі обслуговували по 4 особи: 2 формувальники, столовник, пресувальник. Крім того, на кожній “цегельні” був майстер, якому підпорядковувалася решта працівників. Іноді на заправку печей залучався паробок. Разом же на двох “цегельнях” щотижня працювали по 18–20 осіб. Оплата їхня була набагато вищою, ніж робочих людей. Так, формувальник і столовник отримували за день роботи по 1 злотому 5 гроша, пресувальник – 1 злотий 15 гроша. Майстер мав фіксовану плату – 8 злотих 15 гроша за тиждень незалежно від кількості днів роботи [15, арк. 1–16]. Трудовий тиждень цієї групи тривав від 3-х до 6-ти днів. Починаючи з травня і по серпень, працювали по 5–6 днів. На цей період припадало виробництво найбільшого обсягу цегли, що, насамперед, лягало на плечі майстрових людей. Ця категорія працівників також піддавалася з року в рік усе більшій експлуатації. Так, якщо 1785 р. вони відпрацювали 1691 день, то 1787 р. – 1728 днів. Зарплата ж навіть дещо зменшилася: з 3911 злотого 1785 р. до 3164 злотих 1787 р. [15, арк. 1–16]. Власник “цегельні” економив за рахунок додатково залученій робочій силі, коли працівники оплачувалися за низькими розцінками.

Основним обов’язком фурманів було завезення сирової цегли в печі, а також вивезення її на майданчик. Крім того, вони розвозили цеглу замовникам. Ця робота оцінювалася досить високо. Проте, розцінки коливалися залежно від відстані, тому чітку картину оплати уявити важко. Тільки 1787 р. їм видали зарплату в 6483 злотих у середньому на 10 осіб [13, арк. 18]. Для перевезення готової цегли залучалися фурмани, робота яких не оплачувалася. Напевно, це були залежні селяни, що відпрацьовували повозну повинність.

За підрахунками, на двох “цегельнях” працювали близько 100 осіб. Ймовірніше, що це були чиншевики й коморники. Можливо, що на “цегельнях” трудилася й решта селян, оскільки вони відпрацьовували тільки один день панщини на тиждень, а за інші – платили грошима (5 злотих за день) [1, с. 1–10].

Про розміри цих підприємств свідчить витрата сировини й палива. Так, тільки 1787 р. було заготовлено близько 1200 лясок глини, крім того, прикуплено ще 200 лясок за 166 злотих [14, арк. 1–92]. Маючи у своїх володіннях обширні лісові масиви, єпископ не використовував їх для палива. З цією метою дрова купувалися, причому, у значних розмірах. Так, 1785 р. для “цегельні” придбали дров на суму 5011 злотих [14, арк. 36–51]. А 1787 р. за паливо заплатили вже 8130 злотих. Цього ж року витрати на виробництво цегли у двох “цегельнях” склали 16639 злотих [13, арк. 18]. Як бачимо, цифра досить висока. Однак, витрати окупалися з лишком, якщо підрахувати кількість готової продукції. Майже щодня впродовж сезону в 4-х печах обпалювалося близько 35000 штук цегли [14, арк. 84–86]. А в

літні місяці кількість продукції навіть подвоювалася. Збільшувалося виробництво цегли з року в рік, про що свідчать дані за 1785–1786 рр. Так, якщо 1785 р. виготовили 446850 штук, то 1786 р. – уже 459650. У наступні роки випуск цегли зріс до 638000 штук щорічно. Таким чином, за 4 роки на двох Перегінських “цегельнях” виготовили 2182500 штук цегли, не враховуючи залишку за попередні роки [14, арк. 1–92].

Наявні джерела уможливають з’ясувати реалізацію цього будівельного матеріалу. Левова його частка продавалася. Причому, підприємство єпископа обслуговувало широкі кола споживачів: від ремісників до шляхти. Значна частина цегли використовувалася і для будівництва у власному маєтку. Реалізація цього матеріалу, що все збільшувалася, давала великі доходи. Залежно від якості продукції ціни на цеглу були в межах 40–50 злотих за 1000 штук. Так, тільки за 187650 штук, проданих 1789 р., отримали близько 11200 злотих [16, арк. 2]. За чотири роки (1785–1788) було продано 1256177 штук цегли, тому прибуток від реалізації обчислювався десятками тисяч злотих [16, арк. 10].

Отже, аналіз джерел свідчить, що на досліджуваних “цегельнях” застосовувалася наймана праця постійних робітників, які отримували за свою працю грошову винагороду. Весь процес виробництва здійснювався розподілом праці, що свідчать про мануфактурні принципи підприємства. Проте, розширення випуску продукції велося екстенсивним способом: збільшенням експлуатації працівників, а не впровадженням нових технологій.

У маєтку львівського греко-католицького єпископа займалися видобутком і переробкою залізної руди. Так, в Перегінському була “домна”, яка визначалася найкращою обробкою руди порівняно із сиродутним способом. Вона передбачала обов'язкове застосування повітродувного міха й розподілу процесу на декілька складових частин: виплавку чавуну (доменний процес), чавуноливарну справу (відливання готових виробів з чавуну), переробку чавуну на залізо й подальшу його обробку. Кінцевим результатом зазначеного процесу було виготовлення різних виробів. На Перегінській “домні” таких виробів налічувалося 20 найменувань, серед них: металеві бруси різних розмірів, скоби, клини, мотики, різноманітні деталі [17, арк. 10]. Вони використовувалися не тільки в господарстві духовного владики, але й продавалися на ринку, причому значна їхня частина реалізовувалася саме поза маєтком. У сумарному підрахунку прибутку з “домни” за 2 роки (1770–1772) загальний дохід склав 6114 злотих [17, арк. 10]. З нього викреслили витрати на виробництво, які налічували 2432 злотих. За цей період витратили 1336 киблів руди, 803 хури вугілля. До статті витрат уходила оплата праці ремісників і мостове, тобто мито за провезення готових виробів на ринок [17, арк. 10]. Отже, чистий прибуток обчислювався 3681 злотими. Така виручка була досягнута

досить високими ринковими цінами на вироблену продукцію у порівняно з її собівартістю. Наприклад, на виготовлення 35 металевих брусів витратили 172 злотих (без урахування руди), а отримали від продажу – 1260 злотих [17, арк. 10]. Скоби на ринку продавалися за ціною в 4 рази вищими, ніж витрати, на їхнє виготовлення. Ці товари мали високий попит, тому їхній випуск був дуже вигідною справою. Навіть на початку XIX ст. потреба у виробках із заліза не була задоволена на місцевому ринку.

Таким чином, в останній третині XVIII у володіннях великих церковних феодалів і надалі розвивалися традиційні промисли (винокуріння, млини), спочатку засновані на феодальному праві монополії і баналітетах, а потім і в умовах ринкових відносин.

Певна роль відводилася заготівлі й реалізації будівельної деревини, а також продукції деревообробки та дров.

Разом із вищезгаданою підприємницькою діяльністю набули розбудови підприємства, що мали мануфактурні риси, зокрема, “цегельні”, “домни”. На їхнє обслуговування залучалася значна кількість постійних працівників, серед яких мав місце розподіл праці. У виробництво впроваджувалися й нові технології.

Вивчені промислові підприємства обслуговували широкі маси споживачів: селян, ремісників, шляхту, що приносило стабільні грошові доходи.

Ринкові зв'язки в маєтках великих церковних феодалів мали двосторонній характер, з маєтків не тільки продавали продукцію на ринку, її також і купували. Майже у всіх вивчених фільварках купували сільськогосподарський і промисловий інвентар (плуги, борони, сокири, граблі, устаткування для винокурного, “цегельного” виробництва). До переліку товарів, що купували за гроші на ринку, увійшли й ті, які раніше виготовлялися сільськими ремісниками (сокири, граблі й т.д.). Так, у фільварку Борки (1777 р.) на купівлю воза, шлей, вуздечок витратили 30 злотих [19, арк. 3]. А в Жовтянцях тільки за казан, куплений для винокурні, заплатили 363 злотих [20, арк. 15]. Для виробництва спиртних напоїв, окрім зерна, про що вже мовилося, купували ще дріжджі, аніс, різне начиння для шинків: скляний і глиняний посуд, мірки. Так, для Мильчиц 1796 р. було куплено дріжджів на суму в 208 злотих й анісу – на 6 злотих [3, арк. 7]. Як уже наголошувалося, купували сировину для “цегельні” і “домні”.

У цей період багато великих церковних феодалів вели активне будівництво. Вони реставрували старі церкви, зводили нові. У зв'язку із розширенням господарства домена збільшувалася кількість фільварочних приміщень. У містах (особливо у Львові) будувалися будинки, які потім здавалися в оренду. Значні суми грошей витрачав для цієї мети греко-католицький єпископ, про що свідчать цифри грошових витрат. Так, за 7

років (1770–1776) цим ієрархом було витрачено на будівництво 252356 злотих [8, арк. 18–20]. Високоякісне листове залізо для покриття будівель йому привозили навіть з Гданську. Тільки 1770 р. було куплено 4060 таких листів [8, арк. 6]. Отже, значну частину грошей, виручених за реалізацію сільськогосподарської і промислової продукції, духовні феодали вкладали у виробництво, певна кількість грошей йшла й на покупку товарів для особистого споживання. У маєтках купували продукти харчування (риба, овочі, фрукти, сіль, цукор), а також вино, чай та каву. Так, тільки уніатський єпископ 1778 р. купив вина на суму в 674 злотих і пива на 1826 злотих [17, арк. 4–20].

У великих маєтках церковних феодалів значне місце в збільшенні доходів належало оренді й лихварським операціям. Передаючи право виготовлення й продажу горілки, пива в шинках, заїжджих дворах орендареві, духовні феодали без будь-яких витрат отримували великі суми грошей. Дуже часто в шинкарську оренду, згідно з джерелами, входили також млини та броварні. Орендний договір укладали на певний час, найчастіше – на рік – два за фіксовану суму. Такий спосіб отримання грошей був властивий практично всім церковним феодалам. Так, 1773 р. був відданий в однорічну оренду за 1300 злотих шинок у с. Крилос львівського єпископа. Разом з ним передавалися також броварні, солодовня, млин, городи й луки, що оточували ці заклади [17, арк. 8]. Того ж року пущений в оренду шинок на тракті галицькому, броварня і млин – у с. Підгороддя за 900 злотих [17, арк. 14]. 1774 р. прибуток від оренди шинків в 4-х селах вищезгаданого маєтку обчислювався 5650 злотими, із них тільки в Перегінському отримали 3650 злотих [9, арк. 2–5]. У цих же селищах панщина, данина й чинш оцінювалися в 15450 злотих [9, арк. 2–5], тобто оренда шинків склала більше третини частини доходу, заснованого на використанні феодальних прав.

Про вигідність таких операцій свідчила й орендна плата, що все збільшувалася. Так, якщо 1774 р. оренда в Перегінському коштувала 3650 злотих, то в 1782 р. – вже 4500 злотих [6, арк. 1]. Плата за шинку сіл Підгороддя, Сокіл і Крилос (1789 р.) обчислювалася 1500 злотими, а 1790 р. вона збільшилася до 2500 злотих щорічно [10, арк. 9]. Високо оцінювалася оренда і в інших володіннях. Так, у Жовтянцях львівського монастиря домініканців (1791–1792 рр.) вона склала 3000 злотих, а в Давидові – 2200 [23, арк. 1–2]. Оренда разом із зростанням цін погіршувала й становище місцевих селян, тому що орендар прагнув за відведений час отримати якомога більше прибутків. Цей чинник ураховувався власником. Практично у всіх договорах, досліджених нами, записувалося, що виготовлена горілка “повинна бути якісною, міра справедлива і ціна ринкова”. При зростанні цін на зерно передбачалося підвищення вартості горілки. За використання фальшивої мірки й неякісних алкогольних напоїв передбачався грошовий

штраф [17, арк. 8, 14]. У контрактах зверталася увага на збереження майна та “захист” селян від утисків орендаря, бо це підривало економічний стан самого власника. У них указувалося на неприпустимість приписок, надання горілки в борг. Деякою мірою обмежувалося свавілля орендаря і з введенням указу 1775 р. про заборону горілкового “примусу”.

Духовні феодали займалися і лихварськими операціями. Маючи завжди в наявності вільні гроші, котрі отримували як у вигляді пожертвувань, плати за релігійні послуги, так і в результаті господарської діяльності, вони давали їх світським особам у борг. Як свідчать документи, церковні феодали виступали кредиторами практично у всіх верствах населення. У них брали в борг гроші й міщани, і магнати, і єврейські общини. Так, на 1780 р. у львівського капітулу налічувалося 27 боржників, заборгованість яких становила 551658 злотих, у тому числі і синагоги 57200 злотих [4, арк. 1–3]. Сума боргу світських осіб львівському монастирю домініканців (1789 р.) складала 181104 флорини. У списку боржників траплялися й магнатські прізвища Потоцького, Чарторийського [24, арк. 1–13].

Отже, всі вивчені великі церковні маєтки в останній третині XVIII ст. були втягнуті до товарно-грошових відносин, де більшість продукції володінь перетворювалися на товар. При цьому необхідно враховувати регіональні особливості розміщення володінь. На рівнинних землях, де були володіння львівського архієпископа, монастиря домініканців, частини львівського капітулу, розвивалося товарне землеробство, тваринництво, горілковий промисел. Володіння уніатського єпископа й частина перемишльського, розміщених у горах, спеціалізувалися на промисловому підприємстві.

Ринкові зв'язки мали двосторонній характер. Духовні феодали частину продукції, у перелік якої входили сировина, сільськогосподарський і промисловий інвентар, предмети побуту й розкоші, купували на ринку. Значна кількість грошей вкладалася в товари, що забезпечували продуктивну діяльність домена, що свідчило про тенденцію до її розширення.

Певне значення в підприємстві мали корчемна оренда й лихварські операції.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Центральний державний історичний архів України у м. Львові (далі ЦДІАУ у м. Львові). – Ф. 146. – Оп. 18. – Од. зб. 3826.
2. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 197. – Оп. 1. – Од. зб. 122.
3. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 197. – Оп. 1. – Од. зб. 224.
4. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 197. – Оп. 2. – Од. зб. 475.
5. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 409. – Оп. 1. – Од. зб. 19.
6. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 409. – Оп. 1. – Од. зб. 25.
7. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 409. – Оп. 1. – Од. зб. 105.
8. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 409. – Оп. 1. – Од. зб. 580.
9. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 409. – Оп. 1. – Од. зб. 909.

10. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 409. – Оп. 1. – Од. зб. 959.
11. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 409. – Оп. 1. – Од. зб. 1290.
12. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 409. – Оп. 1. – Од. зб. 1488.
13. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 409. – Оп. 1. – Од. зб. 1725.
14. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 409. – Оп. 1. – Од. зб. 1726.
15. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 409. – Оп. 1. – Од. зб. 1728.
16. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 409. – Оп. 1. – Од. зб. 1729.
17. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 409. – Оп. 1. – Од. зб. 1797.
18. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 418. – Оп. 1. – Од. зб. 12.
19. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 418. – Оп. 1. – Од. зб. 25.
20. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 418. – Оп. 1. – Од. зб. 50.
21. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 418. – Оп. 1. – Од. зб. 52.
22. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 418. – Оп. 1. – Од. зб. 58.
23. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 418. – Оп. 1. – Од. зб. 70.
24. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 418. – Оп. 1. – Од. зб. 80.
25. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 418. – Оп. 1. – Од. зб. 83.
26. ЦДІАУ у м. Львові. – Ф. 19. – Оп. 9. – Од. зб. 112.
27. Герасименко М.П. Аграрні відносини в Галичині в період кризи панщинного господарства. – К.: Вид. АН УРСР, 1959. – 304 с.
28. Jaworski H. Stosunki ekonomiczne Galicyi pod panowaniem Austrii. – Lwow, 1905. – 84 s.
29. Prochaska A. Jasliska, miasteczko i klucz biskupow Przemyskich // Przewodnik Naukowy i Literacki. – Lwow, 1889. – R. XVII.
30. Rutkowski J. Klucz Brzozowski biskupstwa Przemyskiego. – Krakow, 1910. – 203 s.
31. Tokaz W. Galicja w poczatkach ery Jozefinskiej w swietle ankiety urzedowej w roku 1783. – Krakow, 1909. – 250 s.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Пономаренко Людмила Василівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії КДПУ ім. В. Винниченка.

Наукові інтереси: аграрні відносини Центрально-Східної Європи у XVIII столітті.